

अन्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदात्

नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहुः ॥ ६ ॥

जडद्रव्यम् अव्यक्तकालौ=अव्यक्तम्=प्रकृतिः, कालश्च इति द्वेधा विभक्तम् । अन्यम्=अजडं द्रव्यम् प्रत्यक् पराक् इति द्वेधा विभक्तम् । प्रथमम्=प्रत्यक् द्रव्यम् जीवेशभेदात्=जीवः ईश्वरः इति भेदात् उभयथा विभक्तम् । अपरं=पराक् द्रव्यम् नित्या भूतिः मतिश्चेति=‘नित्यविभूतिः’ ‘धर्मभूतज्ञानम्’ इति द्वेधा विभक्तम् । इह पराग्विषये, केचित् एकदेशिनः आदिमाम्=‘नित्या भूतिर्मतिश्चे’त्यत्र आदिमां नित्यविभूतिं जडामाहुः । वस्तुतस्तु सा अजडैव । एतत्तत्त्वं स्वावसरे (नायक.62) विस्तरेण भविष्यति ॥

ननु कोऽयं विभागः ‘द्रव्यम्, अद्रव्यम्’ इति । एवं सति ‘घटः, घटभिन्नश्चेति पदार्थो द्विविधः’ इत्यपि विभक्तुं शक्यम् । अतोऽकिञ्चित्करोऽयं विभागः (सा.वि.) इति चेत्, सहस्रसंवत्सरेभ्यः पूर्वतनां स्थितिं न जानन्नधिक्षिपसि त्वम् । देवेन स्वयं वृत्तरप्याचारैरिभिर्न नूतनः कश्चित्सिद्धान्तः प्रवर्तितः, किन्तु भगवद्रामानुजसिद्धान्तस्यैव स्थूणानिखनवत्स्थापनं कृतम् । भगवद्रामानुजैरपि न नूतनस्सिद्धान्तः प्राकाशि । प्राचीनं वृत्तिकारमतमेव नाथमुन्यादिसमतं पुनः स्थापितम् । हैतुकैः किल बौद्धैः, तदनुयायिभिः निर्विशेषवादिभिश्च ‘व्यासो हासपदीकृतः परिहृतः प्राचेतसश्चेतसः क्षिप्तः केलिशुकः शुकस्स च मुधा बाधाय बोधायनः’ (यति.65) इत्युक्तीत्या श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादयो ग्रन्थाः भगवद्भक्तिवर्धकाः अर्थशून्याः कृताः । सविशेषवादस्थापनार्थमेवागतं शारीरकसूत्रप्रस्थानमपि निर्विशेषपरं व्याख्यातम् । परमात्मनः गुणविग्रह-विभूतयो निरस्ताः । निर्गुणत्वात् स्तुतिर्निष्ठा, निराकारत्वात् ध्यानार्चनादिकं गतम्, निर्विशेषत्वात् भगवतो दयावात्सल्यादिकमुत्सारितम् । अतः जगदेव मार्गालाभात् दिग्भ्रान्तं यदाभूत्, तदा निर्विशेषवादप्रतिकोटितया सविशेषवादः सुदृढं स्थापनीयोऽभूत् । एतदर्थमेव श्रीभाष्यमवतारितं भगवद्रामानुजमुनिभिः । श्रीभाष्यस्य परमोद्देशः सविशेषवादस्थापनमेव । अत एव तैः स्वनिर्माणसमये श्रीभाष्याध्ययनाध्यापनमेव स्वशिष्यैः प्रथमकर्तव्यतयाऽऽदिष्टमिति तदीयचरित्रे प्राचीनैः स्पष्टमुदलेखि । एवं भगवद्रामानुजैस्सविशेषवादस्थापनेऽपि तत्समनन्तरकाल एव निस्तुलानामपौरुषेयवाणीनां बौद्धागमानां चाविशेषमेव पश्यता ज्ञानविज्ञानभेदमजानता बौद्धवासनावासितचेतसा केवलहैतुकेन खण्डनकारेण भस्मीकृते सर्वस्मिन्, वेदमार्ग एवार्थशून्ये सज्जाते, केवलं श्रीभाष्यपठनेन को वा लाभः स्यात् ! अतः प्रथमं भगवतः दयावात्सल्यादिकल्याणगुणेषु, ध्यानार्चन-प्रणामाद्याचारेषु, भगवद्व्यमङ्गलमूर्तिषु च यदि श्रद्धापूर्विका मतिरावश्यकी, तर्हि ‘ब्रह्म न निर्विशेषम्, किन्तु सविशेषमेव’ इति ब्रह्मणः सविशेषत्ववादः प्रथममाश्रयणीयः । विशेषाश्च ब्रह्मणि गुणविग्रहविभूतयः । ब्रह्मणः सगुणत्वेन स्तुतीनामर्थवत्ता, दिव्यमङ्गलविग्रहवत्त्वेन ध्यानार्चनप्रणामादीनामवकाशलाभः, नानाविधभगवद्भैरवनां परिचयेन ‘एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः’ ॥ (गी.10-7) इत्युक्तक्रमेण भक्तियोगस्य पोषणं च भवति । एतत्त्रयमन्तरा साधनादिकं कथं भवेन्मनुजानाम् । अतः ब्रह्मणस्सविशेषवादे श्रद्धा प्रथममास्थेया । तददृष्ट्या ‘द्रव्यम्, द्रव्याश्रितं चेत्येवं तत्त्वं द्विविधम्’ इति प्रदर्शनार्थमेवैवं विभागः कृतः । एवं विभागेन को लाभः? इति प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेवाद्व्यसंसारम्भे

[द्रव्यादीनां लक्षणानि]

7. तत्र द्रव्यं दशावत् प्रकृतिरिह गुणैस्सत्त्वपूर्वैरुपेता

कालोऽब्दाद्याकृतिस्स्यादणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्य आत्मा ।

वक्ष्यत्याचार्यः । एवं 'द्रव्यम्, गुणश्च' इत्येव कुतो न विभक्तमिति चेत्, गुणपदं साङ्केतिकं जातं पण्डितानाम् । गुणगुणिनोरभेदवादोऽपि केषाञ्चित् । अतस्सर्वथा द्रव्यप्रतिकोटिभूततया सर्वसंग्रहार्थमेव विभागः प्रादर्शि । तत्राद्रव्यपदेन नञ्त्पुरुषस्थलेऽभावबोधो न न्याय्यः, किन्तु भाव एव विलक्षणः कश्चित् तत्र विवक्षित इति सूचितम् । अतश्च द्रव्यं द्रव्याश्रितं (गुणः) चेति तत्त्वं द्विविधमित्यर्थः । तेन च बहुषु स्थलेषु बह्वीनां समस्यानां परिहारो भवतीति तत्तत्प्रकरणे व्यक्तीक्रियते । अतोऽयं विभागः सविशेषवादसूचकतयाऽऽदृत इति नाव्यावर्तक इत्यवधेयम् । अधिकमद्रव्यसरे ॥

अत्रेदमवधेयम्—प्रत्यक्पराक्पदयोरर्थे अस्ति कश्चिद्विशेषः एतत्सिद्धान्ते । परमते प्रत्यगात्मा परमात्मैव । सिद्धान्ते तु जीवेश्वरभेदस्य, जीवानां परस्परं भेदस्य च सत्यत्वाङ्गीकारात् सर्वेऽप्यात्मानः स्वस्वदृष्ट्या प्रत्यगात्मान एव; परबुद्ध्या तु 'त्वम्' 'सः' इत्यपि व्यवहारात् आत्मा परागपि भवति । अत एवाहमर्थो जडाजडमिश्रित इत्यपि न । अयमर्थोऽग्रे (जीव.7) विस्तरेण विचार्यते । अत एव 'पराक्त्वम्' न जडत्वपर्यायम् । 'जडत्वम्' तु अस्वयंप्रकाशत्वम् । तच्च स्वयंप्रकाशे आत्मनि अन्यदृष्ट्यापि कथं स्यात्? अतः परत एव भासमानत्वं जडत्वम् । स्वतो भासमानत्वे अजडत्वम् । स्वतः स्वस्मै भासमानत्वं प्रत्यक्त्वम् । परस्मै स्वतः भासमानत्वं पराक्त्वम्, न तु परतो भासमानत्वम् । अथवा जडपर्यायः पराक्शब्दः अन्य एव, अजडसाधारणः पराक्शब्दः अय एव । अधिकं जीवसरे (7) भविष्यति ॥ ६ ॥

उद्दिष्टानां लक्षणान्याह—**तत्रेत्यादिना** । तत्र=उद्दिष्टेषु तत्त्वेषु दशावत् द्रव्यम् । दशा नाम अवस्था । सा च आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मः । 'घटवत् भूतलम्' इत्यादौ घटादयो भूतलस्य धर्माः आगन्तुकाः । अतः घटोऽप्यवस्था स्याद्भूतलस्य । घटो हि द्रव्यम्=अवस्थावत्, न तु अवस्था । इदं तु अवस्थाया लक्षणम्, न त्ववस्थावतः । अतः तद्व्यावृत्त्यर्थम् अपृथक्सिद्धेति विशेषणम् । भूतलस्य घटादिः नापृथक्सिद्धधर्मः, किन्तु पृथक्सिद्धधर्म इति तद्व्यावृत्तिः । आगन्तुकेत्यनुपादाने, आत्मनः नित्यत्वादीनां अपृथक्सिद्धधर्मत्वादतिव्याप्तिः, अतः आगन्तुकेति । आत्मनः नित्यत्वं सहजम्, न त्वागन्तुकम् । अतः तद्व्यावृत्तिः । मृदः घटत्वादिधर्माः आगन्तुकाः अपृथक्सिद्धाश्च । तादृशधर्मवत्त्वात् मृदादीनां द्रव्यत्वम् । प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणामात्, महत्त्वादयो धर्माः प्रकृतेरागन्तुकाः अपृथक्सिद्धाश्च । तादृशधर्मवत्त्वात्प्रकृतौ लक्षणसमन्वयः । एवं कालस्य क्षणदिवसाद्यात्मना परिणामात् क्षणत्वादिधर्मानादाय, नित्यविभूतेः क्षेत्रारामाद्यात्मना परिणामात्, धर्मभूतज्ञानस्य च सुखादिरूपेण परिणामाच्च लक्षणसमन्वयः । जीवात्मपरमात्मनोस्तु स्वरूपपरिणामाभावेऽपि घटादिसंयोगानामागन्तुकत्वादपृथक्सिद्धत्वाच्च तादृशसंयोगमादाय लक्षणसमन्वयः । ननु विभोः परमात्मनो घटादिसंयोगस्यावर्जनीयत्वात् लक्षणसमन्वयेऽपि जीवस्याविभुत्वात् घटसंयोगः कथमिति चेत्, वाय्वादि-संयोगमादाय लक्षणसमन्वयसंभवात् न दोषः । एवं षण्णामपि द्रव्याणां द्रव्यत्वं ज्ञेयम् ॥

बाबुरामाचार्य

बृहदा 2 लेखडा, लु
नवलपरासी, नेपाल